

connexions

La politització de la justícia i la judicialització de la política

vista prèvia >

Tot sistema democràtic ha de tenir un sistema judicial que sigui independent i imparcial. A l'Estat espanyol, des de fa dècades, hi ha en marxa una regressió partidista i ideològicament conservadora per utilitzar el poder judicial com la tercera cambra legislativa, no sotmesa a control democràtic, i afermar així un model d'Estat monàrquic, nacionalista i reaccionari. Una regressió que ha tingut en el combat contra l'independentisme un dels seus màxims exponents.

Mercè Espasa

Jurista

@mespasacardenas

El primer article de la Constitució espanyola (CE) de 1978 estableix que «Espanya es constitueix en un Estat social i democràtic de Dret, que propugna com a valors superiors del seu ordenament jurídic la llibertat, la justícia, la igualtat i el pluralisme polític».¹ És normal que una carta magna en una suposada transició d'una dictadura a una democràcia comenci definint com ha de ser l'estat. Qualsevol estat que es vulgui considerar democràtic ha de respondre a uns estàndards perquè se'l pugui reconèixer com a tal. De manera molt simple es podria resumir en què hi hagi una independència real entre els tres poders, l'executiu, el legislatiu i el judicial. Aquests poders s'han de fiscalitzar entre ells; per tant, si un d'ells no és independent de l'altre, el sistema deixa de funcionar correctament i la democràcia passa a ser defectuosa.

Si continuem llegint el tenor del primer article de la CE, podrem veure que la sobirania resideix en el poble, del qual emanen els poders de l'Estat, inclòs el poder judicial. De

fet, en l'article 117 de la CE, sobre la independència de la justícia, es constata que «la justícia emana del poble i és administrada en nom del Rei pels jutges i magistrats que integren el Poder Judicial».² De la mateixa manera s'estableix que aquests són independents, inamovibles, responsables i sotmesos únicament a l'imperi de la llei.

El Consell General del Poder Judicial (CGPJ) és l'òrgan de govern de l'Administració de Justícia. Ha de ser un òrgan autònom, integrat per jutges i altres juristes, que exerceix funcions de govern del Poder Judicial amb la finalitat de garantir la independència dels jutges en l'exercici de la funció judicial. Per garantir que això es compleixi, la CE i la Llei Orgànica del Poder Judicial estableixen que la seva composició ha de venir donada per les Corts Generals. Per començar, l'ha de presidir el president del Tribunal Suprem (TS), és a dir, un magistrat que hagi tingut una carrera judicial extensa. En total, hi ha d'haver 20 membres, en última instància tots nomenats pel monarca, per una

banda jutges i magistrats, i per l'altra, advocats i juristes de competència reconeguda i amb més de quinze anys d'exercici professional. Aquests han de ser nomenats pel Congrés i pel Senat per un període de cinc anys, quan s'haurà de renovar la seva totalitat sense poder ser reelegits en el Consell següent. Però què passa si això no és realment així? Què passa quan el Congrés i el Senat no renoven els membres del CGPJ?

El 3 d'agost del 2018 el president del TS i del CGPJ va publicar en nom de l'òrgan l'acord on es remetia al president del Congrés dels Diputats i al president del Senat la declaració de l'obertura del termini de presentació de candidatures per a la designació dels vocals del CGPJ corresponents al torn judicial. Gairebé cinc anys després, el CGPJ continua sense ser renovat. És a dir, que el màxim òrgan del Poder Judicial, aquell qui ha de vetllar per la independència judicial, resta aturat des de fa gairebé cinc anys per la inactivitat del Poder Legislatiu produïda pel bloqueig del PP.

Aquesta situació no és un fet puntual. De fet, des que va començar la seva activitat al 1980, el CGPJ només

1 CORTS ESPANYOLES, «Constitució espanyola». Article 1.

2 CORTS ESPANYOLES, «Constitució espanyola». Article 117.

Les lluites partidistes entre el PP i el PSOE són recurrents i on s'acaben vetant mútuament els diferents magistrats que proposen

s'ha renovat un total de sis vegades i només en una ocasió es va renovar en el termini que estableix la llei. El principal escull per a la renovació del màxim òrgan del Poder Judicial és la incapacitat dels dos principals partits espanyols per arribar a un acord per aconseguir la majoria de tres cinquenes parts per designar els vocals. Les lluites partidistes entre el PP i el PSOE són recurrents i on s'acaben vetant mútuament els diferents magistrats que proposen, alguns que fins i tot han participat en casos tan mediàtics com el Cas Gürtel. Tradicionalment, aquests dos partits han arribat a pactar quotes per repartir-se els vocals i el president del CGPJ, una dinàmica que ha estat criticada pels mateixos jutges i magistrats, així com organismes internacionals com el Consell d'Europa.

La manca d'acord i els constants bloquejos en aquests últims cinc anys tampoc són casuals per part del PP. De fet, només cal veure quan es van escollir els vocals actuals. Al 2013 va ser l'última renovació del CGPJ, en un context on la composició d'aquella legislatura deixava el PP, amb Mariano Rajoy (1955) al

capdavant del govern, liderant una majoria absoluta folgada. Per tant, fa gairebé deu anys que els vocals —recordem jutges, magistrats i juristes que han de vetllar per l'escrupolosa independència del Poder Judicial—, van ser nomenats majoritàriament per un partit que ara bloqueja la seva renovació. És més, el 19 de novembre de 2018 es va filtrar un whatsapp d'Ignacio Cosidó (1965), senador del PP, en el qual explicava als seus companys de partit que amb el pacte de renovació que estaven treballant amb el PSOE el que pretenien era colar un president «dels seus» per controlar «per la porta de darrere» la Sala segona del TS, és a dir, la sala que investiga i jutja els delictes de corrupció dels partits polítics.

Tenint en compte tot això, és evident que l'òrgan que ha de vetllar per la independència del Poder Judicial està en mans d'òrgans polítics amb interessos ideològics i partidistes. Uns interessos i una ideologia centrada en el conservadorisme i un nacionalisme espanyol inflammat. I això ens porta a una gran pregunta, com es pot assegurar que l'òrgan que ha de vetllar per la independèn-

cia del Poder Judicial sigui imparcial i independent?

Per altra banda, però en un sentit similar, hi trobem el Tribunal Constitucional (TC). Aquest òrgan constitucional es compon per dotze membres designats pel Congrés dels Diputats, el Senat, el Govern de l'Estat i el Consell General del Poder Judicial. Ja hem vist com les majories i els bloquejos dels partits polítics a les Corts Generals poden impedir la renovació del CGPJ o designar els magistrats i juristes que considerin repartint-se quotes entre els principals partits a les cambres. És evident que el TC també pateix una manca d'independència orgànica, ja que els seus membres són designats en última instància per les cúpules dels partits polítics que negocien les propostes de candidats, tal com marca la mateixa CE i la Llei Orgànica del Tribunal Constitucional.

Així doncs, es fa palès la politització de la justícia amb uns interessos polítics dels principals partits de l'Estat espanyol que tenen una incidència clara i directa en el funcionament del Poder Judicial. La manca de renovació en el CGPJ no només manté en

El TC ha coartat la capacitat de debat d'una cambra parlamentària respecte a qüestions que, segons ells, posen en perill l'ordre constitucional de l'Estat espanyol tal com l'interpreten

el càrrec a vocals designats per un color polític, sinó que incompleix la CE i limita les competències del CGPJ. Una limitació que es va aprovar el 31 de març de 2021 amb la Llei Orgànica 4/2021, de 29 de març, per la que es modifica la Llei Orgànica 6/1985, d'1 de juliol, del Poder Judicial que pretenia determinar el règim jurídic aplicable al CGPJ limitant la seva capacitat de nomenament, actuacions sobre personal i funcionament o estructura dels òrgans judicials.

Qualsevol estat que es vol considerar democràtic es presumeix que la política no ha d'entrar en el pla judicial, així com que els jutges no han d'entrar en el terreny polític. Però, què passa quan això es posa en dubte? Fins ara ens hem centrat en la composició del CGPJ i del TC, així com la incidència que hi té el Poder Legislatiu i en concret els partits polítics. Però, què passa quan són els jutges els que actuen com a legisladors? Què passa quan les interpretacions dels tribunals van més enllà de la intenció del legislador i se'n desprenen opinions polítiques?

Tal com s'entén el sistema judicial espanyol, els jutges tenen com a fun-

ció principal l'exercici de la potestat jurisdiccional, jutjant i fent executar el que han jutjat i no exercint més funcions que aquestes.³ En aquest sentit, és interessant aturar-nos per constatar el que s'ha fet amb algunes sentències del TC. Malgrat que el TC no es pot considerar Poder Judicial, és evident que els seus pronunciaments i sentències són rellevants en un estat de dret i democràtic com a últim garant dels drets de la ciutadania. El TC té competència per decidir sobre la inconstitucionalitat de lleis, disposicions normatives o actes amb força de llei. De la mateixa manera resolen els recursos d'empara per violació dels drets i llibertats, així com dels conflictes de competència entre les diferents administracions.

És obvi que el Tribunal ha d'interpretar les lleis i la CE per tal de resoldre sobre les qüestions que se'ls hi adrecen, però existeixen problemes funcionals quan amb aquestes sentències interpretatives s'impedeix la declaració d'incostitucionalitat o succeeix el contrari. De fet, quan això passa, el TC deixa de controlar la constitu-

cionalitat de les lleis per convertir-se en un legislador positiu substituint el Poder Legislatiu en comptes de controlar-lo. Un cas paradigmàtic on podem veure aquest fet és la sentència del TC sobre la reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 2006, però no és l'únic, ja que en podem veure d'altres entorn a les resolucions i als debats que s'han mantingut al Parlament de Catalunya sobre autodeterminació, sobre la declaració d'independència o, fins i tot, sobre la monarquia on el TC ha coartat la capacitat de debat d'una cambra parlamentària respecte a qüestions que, segons ells, posen en perill l'ordre constitucional de l'Estat espanyol, tal com l'interpreten.

El TC no és l'únic tribunal que ha fet i que fa aquest tipus d'interpretacions. Tant el Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (TSJC) com el Tribunal Suprem (TS) han emès sentències de dubtosa constitucionalitat respecte a qüestions relacionades amb el procés a Catalunya. Dos casos molt similars i amb un mateix desenllaç són les sentències que va emetre el TSJC condemnant el president Quim Torra (1962) i el secretari tercer de la Mesa del Parlament de Catalunya

³ CONGRÉS ESPANYOL, «Llei Orgànica 6/1985, de 1 de juliol, del Poder Judicial» Article 2.

Tant en el cas del president Torra com en el cas del diputat Juvillà va ser Ciutadans qui va denunciar-los davant la Junta Electoral

Pau Juvillà (1973) a un delictes de desobediència per no retirar una pancarta i uns llaços grocs de les institucions on n'eren representants, és a dir, del Palau de la Generalitat i de la Paeria de Lleida respectivament. Ambdues sentències van ser emeses pel TSJC en ser l'òrgan amb competència sobre els processos judicials referents a diputats del Parlament de Catalunya. En els dos casos, el Tribunal va considerar que la negativa d'obeir l'ordre de la Junta Electoral de retirar la pancarta i els llaços grocs constituïa un delictes de desobediència per contravenir la llei electoral exposant simbologia política en període electoral. Cal aclarir que en els dos casos no es feia referència a cap partit polític i no es demanava el vot. De fet, en el cas del diputat Juvillà, el partit en el qual milita ni tan sols es presentava a les eleccions on se'l denunciava per vulnerar la neutralitat en període electoral. La defensa del diputat va argumentar que *«els llaços grocs i les banderes estelades no són simbologia partidista que la seva exhibició en edificis públics en períodes electorals afecti el deure de neutralitat de les Administracions»*. Una defensa similar va esgrimir el President en el seu

cas, però malgrat això, el Tribunal va entendre el contrari i els va acabar sentenciant. Respecte a aquesta qüestió, el Tribunal va establir que *«no estava permès als representants i integrants d'aquests poders públics lluir o exhibir als edificis que fossin seus de les respectives entitats o institucions durant aquest període simbols, emblemes i/o lemes ideològics o partidistes, entenent per tals els identificats amb les pretensions polítiques d'un grup o grups polítics amb exclusió de la resta i de la comunitat en conjunt, condició que complien inequívocament els llaços grocs i les banderes estelades»*.⁴ Tant en el cas del president Torra com en el cas del diputat Juvillà va ser Ciutadans qui va denunciar-los davant la Junta Electoral i posteriorment va arribar a la fiscalia. Un fet que és remarcable si tenim en compte que un dels catedràtics que estava designat com a membre de la Junta Electoral Central era Andrés Betancor Rodríguez (1961), qui posteriorment va haver de renunciar en fer-se públic que va exercir com a assessor del

grup parlamentari de Ciutadans al Congrés de Diputats.

Cal tenir en compte que les sentències del TSJC no són fermes, hi cap la possibilitat que les persones interessades en el procediment judicial puguin presentar un recurs a l'òrgan judicial superior, és a dir, al TS abans que siguin d'aplicació. Ara bé, en aquests dos casos el respecte al principi constitucional de la presumpció d'innocència van ser alterats pel TS i per la JEC obligant a l'execució de la sentència del TSJC i expedint la nova credencial del següent diputat a la llista electoral de cada candidatura.

Davant d'aquesta situació i per tal d'evitar l'aplicació de la condemna abans de sentència ferma, tant els condemnats com el Parlament de Catalunya van presentar recursos i van demanar mesures cautelars davant del TS i de la JEC. De fet, també es va intentar activar el TC mitjançant la petició d'una qüestió de constitucionalitat davant el TS, que va ser denegada per part de l'alt tribunal al·legant que consideraven que no hi havia dubte sobre la constitucionalitat de l'article 6.2.b de la Llei

⁴ TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTÍCIA DE CATALUNYA, «STSJ CAT 10484/2021 - ECLI:ES:TSJ-CAT:2021:10484».

És obvi que els magistrats tenen una opinió respecte dels debats polítics del seu entorn; el problema ve quan aquestes opinions traspassen al pla jurídic

Orgànica del Règim Electoral General, l'article que es posava en qüestió i que feia que els diputats perdessin l'acta de manera automàtica. Tots els recursos i mesures cautelars van ser denegats, el que implicava que dos diputats electes del Parlament de Catalunya perdessin la condició de diputats malgrat no tenir sentència ferma i contravenint el Reglament del Parlament de Catalunya, on s'hi ha de desenvolupar els drets dels diputats i diputades. Ambdós diputats han presentat recursos d'empara al TC i resten a l'espera que siguin resolts pel tribunal de garanties anys després de la pèrdua de l'escó i del càrrec.

Tal com hem comentat abans, és obvi que els magistrats tenen una opinió respecte dels debats polítics del seu entorn; el problema ve quan aquestes opinions traspassen al pla jurídic, de forma que se sentència retorçant la llei perquè encaixi en el marc polític preferit per aïtals opinions. El que segur no ajuda són les declaracions d'alguns magistrats en actes propis del Poder Judicial, del TC o d'entrevistes. Un dels casos més recents és el de l'actual president del TC, Cándido Conde-Pumpido (1949), qui en el discurs que va oferir

quan va ser nomenat com a màxim representant de l'òrgan de garanties va declarar que «*la Constitució no permet la secessió, ni la independència ni l'autodeterminació*».

Potser un dels casos de declaracions de membres del Poder Judicial més coneguts i amb conseqüències judicials més evidents és el del magistrat Jesús María Barrientos Pacho (1958) i el magistrat Carlos Ramos Rubio, el primer sent el president del TSJC. El 15 de novembre del 2022 el TS va estimar el recurs presentat per Anna Simó (1964), Lluís Corominas (1963), Ramona Barrufet (1959) i Lluís Guinó (1969) i va declarar nul el judici pel qual va considerar una vulneració al dret a ser jutjat per un Tribunal imparcial pel fet que dos dels magistrats que van participar en l'enjudiciament havien exterioritzat en interlocutòries anteriors un posicionament explícit sobre qüestions del judici. De fet, el mateix TSJC va haver d'apartar al magistrat Barrientos del judici del president Roger Torrent (1979) per entendre que la seva imparcialitat quedava qüestionada en abandonar un acte protocol·lari el 2018 en protesta de les declaracions de l'aleshores president del Parla-

ment sobre el procés i l'existència de presos polítics. També és rellevant saber que a la sentència del diputat Juvillà, dos dels magistrats que van participar en el judici també van ser el magistrat Jesús María Barrientos i el magistrat Carlos Ramos Rubio.

Tot el procés i el post-procés ha estat marcat pel que dictaven els tribunals, ja sigui des dels empresonaments preventius del Govern de Catalunya el 2017, de la presidenta del Parlament i dels líders socials Jordi Sánchez (1964) i Jordi Cuixart (1975), des de les sentències posteriors als mateixos i tot el reguitzell de judicis, acusacions i condemnes posteriors. No només s'ha perseguit els polítics que defensaven unes idees en concret contra el que defensa el règim o a manifestants i activistes que han participat en les múltiples manifestacions que hi ha hagut ansar, sinó que també s'han prohibit i coartat debats al Parlament de Catalunya, és a dir, on es trasllada mitjançant els seus representants la veu del poble de Catalunya. Els tribunals juguen un paper clau en la política en el moment en què tenen la capacitat, mitjançant una interpretació restrictiva d'alguns drets, de

L'objectiu, en definitiva, és desprestigiar les forces polítiques que es consideren hostils i destruir políticament els líders que les encapçalen

prohibir que es pugui parlar sobre autodeterminació, independència o, fins i tot, qüestionar la monarquia sota el risc de retirar el sufragi a qui ho permeti, en aquest cas, a la Mesa del Parlament de Catalunya.

Hi ha un concepte que fa temps que sona respecte a l'actuació dels agents polítics i judicials entorn de qualsevol afer relacionat amb Catalunya, el *lawfare*, però què és exactament? El *lawfare* es considera una manera d'agressió políticourídica que pretén mantenir una aparença de legalitat i que utilitza els tribunals, és a dir, el poder judicial, per atacar els adversaris polítics ja sigui mitjançant detencions, acusacions i fins i tot, sentències. Es desenvolupa a través del dret intern del país, actuant de manera il·legítima des del poder legislatiu i des del poder judicial.⁵ La seva intenció és aturar un adversari polític, ja sigui en les seves relacions polítiques públiques, paralitzant la política o, fins i tot, atacant financerament i immobilitzant-los judicialment perquè no pugui perseguir els seus objectius

5 MATAMOROS, «El Lawfare. Golpes de Estado en nombre de la ley».

ni presentar candidatures a càrrecs públics. L'objectiu, en definitiva, és desprestigiar les forces polítiques que es consideren hostils i destruir políticament els líders que les encapçalen.

Totes les amenaces judicials, totes les sentències i les seves conseqüències que hi ha hagut entorn al que s'ha conegut com a procés, però també posteriorment, han tingut un efecte clar i directe respecte als partits polítics, els moviments que defensen i les persones que són acusades. S'han hagut de destinar molts recursos a intentar mitigar els seus efectes i a afrontar les conseqüències. Hi ha un increment de la intervenció del poder judicial en la vida política, obviant de manera descarada la neutralitat a la qual la justícia està obligada segons les lleis que al·leguen defensar. Però, qui ho pot aturar si els òrgans encarregats de vetllar per la independència del sistema judicial o garantir que no es vulnerin els nostres drets són designats per aquells polítics que defensen precisament el contrari? A l'inici ens preguntàvem què passa quan es posa en dubte la independència i imparcialitat del sistema

judicial, què passa quan el sistema no funciona. Fins ara hem parlat del que passa dins de l'Estat espanyol, de la situació del sistema judicial i de les seves conseqüències internes vers la ciutadania i, en concret, envers el moviment independentista, però què en diuen de tot això els organismes internacionals? Té alguna conseqüència?

Diversos estudis i informes sobre democràcies a escala internacional han evidenciat el que ha passat a l'Estat espanyol en aquests últims anys. L'informe de The Economist Democracy Index 2017⁶ ja posava sobre la taula la situació del conflicte català com a motiu que feia minvar la posició de l'Estat espanyol en el seu rànquing deixant-la al llindar d'entrar a la categoria de democràcia defectuosa, però no és fins a l'informe de 2021⁷ que l'Estat espanyol no baixa a aquesta categoria precisament per la manca de renovació del Poder Judicial i per la manca d'independència judicial. Finalment,

6 ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, *Democracy Index 2017: Free speech under attack*.

7 ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, *Democracy Index 2021*.

Organismes internacionals com el Consell d'Europa han emès informes llançant una dura reprovació cap a l'Estat espanyol per la politització de la justícia

a l'informe de 2022,⁸ tot i millorar la seva puntuació a causa del final de les mesures preses per raó de la Covid-19, l'informe posa sobre la taula que els escàndols polítics i el conflicte amb el moviment independentista són dues situacions que impedeixen avançar cap a una millor puntuació.

Per altra banda, organismes internacionals com el Consell d'Europa han emès informes llançant una dura reprovació cap a l'Estat espanyol per la politització de la justícia en la renovació del CGPJ. De fet, el mateix informe recomana que no hi hagi la participació dels partits polítics en l'elecció dels membres de la cúpula judicial. L'organisme adverteix que el bloqueig del CGPJ en impedir el nomenament d'alts càrrecs del TS i d'altres instàncies judicials, posa en dubte que es garanteixi la imparcialitat, independència i transparència en la justícia a l'Estat espanyol.⁹

L'ONU també s'ha manifestat en contra de l'actuació de la justícia

⁸ ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT, *Democracy Index 2022*.

⁹ COUNCIL OF EUROPE, «Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors».

espanyola, en aquest cas en relació als independentistes encausats pel referèndum de 2017. El Comitè de Drets Humans de Nacions Unides va considerar que l'Estat espanyol havia vulnerat el Pacte Internacional de Drets Civils i Polítics de 1966 en suspendre Oriol Junqueras (1969), Raül Romeva (1971), Josep Rull (1968) i Jordi Turull (1966) com a diputats en ser encausats per rebel·lió, un delictes pel qual finalment no van ser condemnats. El Comitè va considerar que l'actuació del magistrat instructor, Pablo Llarena (1963), era injustificada i que va implicar la vulneració de l'article 25 del Pacte, és a dir, el dret de tots els ciutadans a ser escollits per a càrrecs públics, a més, considera que la restricció d'aquest dret vulnera l'essència del govern democràtic.¹⁰

Havent analitzat el sistema judicial espanyol des de diferents perspectives, des d'una vessant organitzativa, funcional i internacional, podem dir que, com a mínim, es generen dubtes respecte a la seva actuació i

en concret, en la seva independència i imparcialitat. Hem vist que la cúpula judicial ve determinada per l'acord d'alguns partits polítics i els seus interessos; que fins i tot la seva renovació pot quedar bloquejada pels mateixos motius; i, a més, que els magistrats que haurien de tenir una aparença de neutralitat en el procediment judicial no tenen cap inconvenient en externalitzar les seves posicions polítiques fins i tot abans de jutjar una persona. Per tant, com podem afirmar que el sistema judicial espanyol és complet i just? ■

¹⁰ ONU, «España violó los derechos políticos de los ex dirigentes del Parlamento Catalán, según el Comité de Derechos Humanos de la ONU».

■ Bibliografia

CONGRÉS ESPANYOL. «Llei Orgànica 6/1985, de 1 de juliol, del Poder Judicial» [en línia]. A *BOE*, de 2 de juliol de 1985. Disponible a: <www.boe.es>.

CORTS ESPANYOLES. «Constitució espanyola» [en línia]. A *BOE*, de 29 de desembre de 1978. Disponible a: <www.boe.es>.

COUNCIL OF EUROPE. «Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors». (s. f.). [en línia]. A *Official Journal of the EU*. Disponible a: <www.rm.coe.int>.

ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT. *Democracy Index 2017: Free speech under attack - Economist Intelligence Unit* [en línia]. Disponible a: <www.eiu.com>.

ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT. *Democracy Index 2021 - Economist Intelligence Unit* [en línia]. Disponible a: <www.eui.com>.

ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT. *Democracy Index 2022 - Economist Intelligence Unit* [en línia]. Disponible a: <www.eiu.com>.

MATAMOROS, Mylai Burgos. «El Lawfare. Golpes de Estado en nombre de la ley» [en línia]. A *Nullius, revista de pensamiento crítico en el ámbito del derecho*, vol. 2 (2), núm. 146, 2021. Disponible a: <www.revistas.utm.edu.ec>.

ONU. «España violó los derechos políticos de los ex dirigentes del Parlamento Catalán, según el Comité de Derechos Humanos de la ONU» [en línia]. De 31 d'agost del 2022. Disponible a: <www.ohchr.org>.

TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTÍCIA DE CATALUNYA. «STSJ CAT 10484/2021 - ECLI:ES:TSJCAT:2021:10484» [en línia]. Disponible a: <www.poderjudicial.es>.